4. gaia

Morfologia

Morfologia

- Morfologia:

Gramatikaren moduloa non hitzak sortu eta gordetzen diren.

Morfologia

- Zer da hitz bat?

Morfologia

- Ez dago irizpide bakarra “hitza” definitzeko.
- Irizpide ortografikoak, alegia “bi hutsuneren artean dauden letra kateak” ez dira baliagarriak:

Adib.: *talde lan, pez gordo, hombre lobo, table tennis*

Morfologia

- Ez dago irizpide bakarra, baizik eta irizpide konbinaketa bat.
- **Isolatasuna:** etenak jarri ahal izatea aurretik edo atzetik.
- **Barne kohesioa**: osagarriak (morfemak) ezin dira banandu edo berrordenatu.
- **Lekuzko mugikortasuna**: gune sintaktiko desberdinetan ager daitezke, ez gune finkoetan.

Morfologia

- Esanahiaren aldetik, **hitz lexikoak** eta **hitz gramatikalak edo funtzionalak** daude.
- Hitz lexikoek munduko objektuak, kontzeptuak, ezaugarriak, gertaerak edo egoerak adierazten dituzte.
- Hitz gramatikalek esanahi edo funtzio linguistikoa dute, gramatikala.
- lexikoek erro bat dutemorfema **lexikalak** (erro lexikoak) eta beste morfemak daude.**gramatikalak** daude.

Morfema **lexikalak**: esanahi lexikala dute.

Izen, adjektibo, aditz eta adberbioen erroak

Morfologia

- Hitzak **morfemez** osatzen dira.
- **Morfemak**: forma eta “esanahia” duten gramatikako parterik txikienak.

(Fonema unitate txikiagoa da, baina ez du esanahirik).

- Morfemak: **erroak** eta **hizkiak** (aurrizkiak, atzizkiak, artizkiak eta zirkunfijoak).

Morfologia

- Esanahiaren aldetik, **hitz lexikoak** eta **hitz gramatikalak edo funtzionalak** daude.
- Hitz lexikoek munduko objektuak, kontzeptuak, ezaugarriak, gertaerak edo egoerak adierazten dituzte.
- Izenak, adjektiboak, aditzak, adberbioak

Morfologia

- Hitz gramatikalek edo funtzionalek ez dute esanahi lexikorik edo denotatiborik. Ez dituzte objektuak, animaliak, pertsonak, kontzeptuak, gertaerak, egoerak, ezaugarriak, adierazten.
- Funtzio gramatikala dute, kategori lexikoen ezaugarriak adieraztea (generoa, numeroa, espezifikotasuna, kasua, pertsona, denbora, aspektua, modua, etab.)
- Determinatzaileak (artikuloak, erakusleak), zenbatzaileak (asko, gutxi, batzuk, guztiak, hiru, lau, etab.), konplementatzaileak edo menderagailuak (que, quien, porque, cuando, that, if, whether,…), aditz laguntzaileak, juntagailuak.

Morfologia

- Hitz sinpleak eta konplexuak

Hitz sinpleak: morfema bat baino gehiagoz osatuak ez daudenak.

odol, lagun, mutil, buru, orri, gau, egun, etab.

Morfologia

- Hitz konplexuak: morfema bat baino gehiago.

  cat-s
  un-friend-ly
  lagun-a-ren-gan-dik
  invent-a-r
  re-invent-a-r
  sagu-zar
  buru-gogor-a-ren-tzat

Morfologia

Hitz lexiko konplexuetan, erroaz aparte beste morfema batzuk agertzen dira, lotuta.

Morfologia

- Bi prozesu morfologiko mota:

  Eratorpena eta **flexioa**.

Morfologia

- **Eratorpena**:

  Erroei hizki bat gehituz esanahi lexikoa aldatzen denean, gehienetan erroaren kategoria gramatikala aldatuz.

- **Flexioa**:

  Informazio gramatikala adierazten dute. Ez dute esanahirik aldatzen.

Morfologia

- Eratorpenezko atzizkiek oinarriaren kategoria gramatikala hautatzen dute: izena, adjektiboa, aditza edo adberbioa.
- Eta hitz berriaren kategoria erabakitzen dute (izena, adjektiboa, aditza edo adberbioa).

Morfologia

Ingelesa:

wash-able	*approv-al*	*inhabit-ant*
activ-ate	*short-en*	*sing-er*
plenti-ful	*magic-ian*	*pur-ify*
detect-ion	*art-ist*	*sensitiv-ity*
opress-ive	*vapor-ize*	*manage-ment*
happi-ness	*water-y*	

Morfologia

Aurrizkiek erroaren kategoria hautatzen dute, baina ez dute kategoriarik aldatzen:

de-magnetize
dis-locate
mis-perceive
pre-view
re-appear
un-happy

Gazteleraz ere: *re-, des-, in-, pre-, post-, ex-, …*

Morfologia

Gazteleraz:

-izar Oinarria izena, eta aditza sortzen du.
-oso Oinarria izena, eta adjektiboa sortzen du.

-dor Oinarria aditza, eta izena sortzen du.
-able/-ible Oinarria aditza, eta adjektiboa sortzen du.

-idad Oinarria adjektiboa, eta izena sortzen du.
-izar Oinarria adjektiboa, eta izena sortzen du.

Atzizki batzuk ez dute oinarriaren kategoria aldatzen:
-ada (pedrada, alambrada,…), afektiboak *–ito, -ón, -ote, -azo*, etab.

Morfologia

- Ariketa: eratorpenezko atzizkiak edo aurrizkiak euskeraz?

Morfologia

Morfema flexiboak

•**Pertsona**

Normalean, aditzean markatzen da

*irakurtzen **dut**, ikusten **za**itut, emango **digute***

*lees, lee, lee**mos**, le**o***

inglesez ez, bakarrik 3. pertsona singularrean, orainaldian

Morfologia

- **Numeroa** (Singularra-plurala)

Normalean Determinatzaile Sintagman adierazten da.

Hizkuntzaren arabera, Determinatzaile sintagmako kide guztietan adierazten da, edo baten bakarrik.

liburu berriak, the new books, los libros nuevos

Morfologia

- **Generoa** (Maskulinoa, femeninoa, neutroa)

Genero edo sexu biologikoan oinarrituta egon daiteke, baina ez beti:
la mesa, la mano, la pared, el reloj, el árbol

Alemanez, *Mädchen* 'neska' neutroa da.

Izenak klaseetan sailkatzeko modu bat da.

Morfologia

- **Kasua** (nominatiboa, akusatiboa, datiboa, ergatiboa, genitiboa, etab.)

Determinatzaile Sintagmaren funtzio sintaktikoa adierazten du (subjektua, objektu zuzena, zehar objektua, lokatiboa, etab.). Edo paper semantikoa/tematikoa.

Ergatiboa (subjektu iragankorra)
Absolutiboa (subjektu iragangaitza)
Nominatiboa (subjektua)
Akusatiboa (objektu zuzena)
Datiboa (zehar objektua)
Genitiboa

Morfologia

- Hizkuntza ergatibo-absolutiboa:

Euskera:

Umea-k egin du.
Umea lo dago.
Ni-k erosi dut.
Ni ondo nabil.

Jonek **umea** ikusi du.
Jonek **ni** ikusi nau.

Morfologia

- Aditz iragankor baten subjektuak kasu ergatiboa darama.
- Aditz iragangaitz baten subjektuak kasu absolutiboa darama.
- Objektu zuzen batek kasu absolutiboa darama.

Morfologia

- Hizkuntza nominatibo-akusatiboa:

Esloveniera:

Janez je dal Marij-i sestr-in-o star-o
John.NOM eman dio Mary-DAT arreba-GEN-AKUS zahar-AKUS
kol-o.
bizikleta-AKUS
'John-ek bere arrebaren bizikleta zaharra eman zion Mary-ri'.

Morfologia

Beste hizkuntza akusatibo-nominatiboak:
Hizkuntza indoeuropar guztiak (romanikoak, germanikoak, eslaviarrak), semitikoak, batipat.

He said that…
John saw **him**.
She went home.
John helped **her**.
We came yesterday.
They invited **us**.
The students brought **them**.

Morfologia

- Gazteleraz:

Yo hago esto.
Juan **me** llamó.
Tú sabes eso.
María **te** dijo que…
Él vive ahí.
Pedro **lo** vio.
Ella terminó el ejercicio.
José **la** llamó.

Nosotros somos así.
Ellos **nos** llamaron.
Vosotros vais a Madrid.
Los otros **os** envidian.
Ellos/as se marchan.
Juan **los/as** vio.

Morfologia

- Subjektua beti nominatiboan, berdin da aditz iragankorrekoa zein iragangaitzekoa.

  Yo soy de aquí.
  Yo conduzco camiones.

- Hizkuntza romanikoetan eta ingelesean, izenordainekin ikusten da ezberdintasuna.

Morfologia

Alemanieraz, artikuluetan ere:

Der Hund beißt den Mann.
art.mask.nom txakur hoska-egin.orain. art.mask.akus. gizon

(Femeninoan, neutroan eta pluralean ez dira ezberdintzen nominatiboa eta akusatiboa).

Morfologia

Kasu lokatiboak:

Inesiboa, Adlatiboa, Ablatiboa, etab.

Finerak 15 kasu ditu.

Morfologia

(55) *Lezghiera* (Beard 1995, 261-262)

sev	'hartz'	sev-rek	'hartzaren azpian'
sev-rev	'hartzaren lekuan'	sev-rek-di	'hartzaren azpira'
sev-rev-di	'hartzarenganantz'	sev-rek-aj	'hartzaren azpitik kanpora'
sev-rev-aj	'hartzarengandik urrun'	sev-re	'hartzean'
sev-rex^h	'hartzaren atzean'	sev-rej-aj	'hartzarengandik kanpora'
sev-rex^h-aj	'hartzaren atzetik kanpora'	sev-rel-aj	'hartzarengandik at'

Morfologia

- **Denbora**

Aditzean adierazten da.

Gertaera edo egoera bat denbora-une batean kokatzen du: iraganean, orainaldian edo geroaldian.

Morfologia

Hizkuntza batzuek ez dute denbora morfologikoki markatzen, edo ez denbora guztiak.

Ingelesak ez du geroaldia morfologikoki markatzen:

He's leaving next week
He's going to leave next week
He will leave next week
He leaves next week

Morfologia

- Txinera:

Zuótiān yè-lǐ   wǒ mèng-jiàn wǒ mǔqîn
bart   gau-ean 1SG amets-jaso 1SG ama
'Amarekin amets egin nuen bart gauean'.

Morfologia

- **Aspektua**

Gertaera edo egoera bukatu den, gertatzen ari den, errepikatzen bada, edo ohizkoa den.

Ezagunenak: aspektu burutua eta burutugabea.

Jan dut, erosi dute, apurtu zuten (burutua)
Irakurtzen ari naiz, begiratzen nengoen, joaten naiz (burutugabea)

Gertatzen ari dena: progresiboa deitzen da.

Morfologia

• Modua

Hiztunak proposizioarekiko duen ustea, iritzia edo jarrera adierazten du.

- Indikatiboa (baieztapeneko eta galderetako esaldiak)
- Subjuntiboa (subjektibitatea adierazten du: esperantza, zalantza, nahia, gustua, …)

Morfologia

- Agintezkoa edo agintera (aginduak)

Egin (e)zazu! Joan hadi!

- Baldintzazkoa

Peru etorriko balitz, konponduko genuke hau.

- Galderazkoa (galderak egiteko)

Morfologia

- Ebidentzialitatea

Esaldi bati buruzko ziurtasun- edo zalantza-maila adierazten da.

Menominia:

piw ‘hura dator/etortzen ari da/etorri zen’

piwen ‘hura datorrela/etorri zela diote’

piʔ ‘ba al dator?/etorri al zen?’

piasah ‘azkenean badator (kontrakoa espero genuen arren)’

piapah ‘etortzekoa zen baina! (eta oraindik badirudi ez datorrela)’

Morfologia

(65) Kitxua (Sanchez 2003: 21)

a. kaya-n-*mi* sanurya.
izan-3SG-BAIEZTAP azenarioak.
‘Azenarioak daude’.

b. huk hunaq-*shi* pukla-shun.
bat egun-ZEHAR jolas-1PL.INKOATIBO
‘Egun batean jolastuko (omen) gara’.

c. Pay rura-nqa-*tr*.
hark egin-3-SG.GER-ZALANTZAZKO
‘(Zalantza dut) hark hori egingo du(en)’.

Morfologia

inozokeria, eskukada, gogortasuna

etxeak, lagunarengandik, dituzte, cats, unfriendly,

inventar, reinventar, niño, niña, globalización, partiremos

Morfologia

• Banatu morfemetan hurrengo esaldietako hitzak. Esan morfema bakoitza erro lexikoa, eratorpenezko hizkia edo flexiozko hizkia den.

Ikasleek ikasgaiko kontzepturik garrantzitsuenak ulertu dituzte.

Los becarios querían ese trabajo de investigación.

Their bosses forced them to finish their work.

Morfologia

Boys [z]	plates [s]	bosses [ɪz]
cars [z]	cakes [s]	flashes [ɪz]
dogs [z]	tips [s]	charges [ɪz]

[-s], [-z], [-ɪz]: pluraleko morfemaren **alomorfoak**.

Alomorfoak: morfema baten aldagaiak, inguru fonologikoaren arabera banatzen direnak.

Morfologia

Adibide gehiago:

•Ingeleseko *a/an*

•Gaztelaniako *el/la*

Morfologia

Hitz femeninoek /a-/ azentuduna dutenek hitz hasieran maskulinozko artikulua (*el*) hartzen dute:

el agua, el águila

la almendra, la araña

Adjektiboekin ez:

la alta torre, la árida estepa

ILLA(M) AQUA(M) > el(a) agua > el agua

ILLA(M) CASA(M) > (e)la casa > la casa

Morfologia

- Gaztelaniazko plurala
- Gaztelaniazko txikigarria

Morfologia

- Euskarazko adibiderik?

Morfologia

- Alomorfo batzuk ez daude fonologikoki baldintzatuak, lexikoki baizik.

  ox-oxen, child-children, man-men, woman-women, sheep-sheep

Morfologia

- Alomorfoen artean ez dagoenean inolako antz fonologikorik, **suplezioa** dago.

Adib.: ingeleseko *go-went*

Suplezio partziala:

caber: quepo, cupo, cupiste, cupiera …
saber: sé, supe, supiste, supo, supimos…
querer: quise, quisiste, quiso, quisimos…

Morfología

Finera:

Oinarria (nom)		Partitiboa
kilometri	'kilometro'	kilometriä
kuningas	'errege'	kuningasta
viini	'ardo'	viiniä
runo	'olerki'	runoa
hautausmaa	'hilerri'	hautausmaata
leipä	'ogi'	leipää
tytär	'alaba'	tytärtä
tyttö	'neska'	tyttöä
katu	'kale'	katua
kyljys	'txerri-txuleta'	kyljystä
sana	'hitz'	sanaa
olut	'garagardo'	olutta
tee	'te'	teetä
mies	'gizon'	miestä
tie	'errepide'	tietä
näytös	'ekintza'	näytöstä
pullo	'botila'	pulloa
kollega	'lankide'	kollegaa

Identifikatu partitiboaren alomorfoak eta deskribatu alomorfo bakoitzaren banaketa (inguru fonologikoa).

Morfología

Gaztelera

breve	'labur'	la brevedad	'laburtasun'
corto	'motz'	la cortedad	'moztasun'
cruel	'krudel'	la crueldad	'krudelkeria'
enfermo	'gaixo'	la enfermedad	'gaixotasun'
(el) hermano	'anai'	la hermandad	'anaitasun'
impropio	'desegoki'	la impropriedad	'desegokitasun'
leve	'arin'	la levedad	'arintasun'
liviano	'aldakor'	la liviandad	'aldakortasun'
mal	'gaizto'	la maldad	'gaiztakeria'
solo	'bakarrik'	la soledad	'bakardade'
vario	'era askotako'	la variedad	'aldaera'
(la) viuda	'alargun'	la viudedad	'alarguntza'

Identifikatu izenak sortzeko erabiltzen den morfemaren alomorfoak, eta deskribatu alomorfo bakoitzaren banaketa (inguru fonologikoa).

Morfologia

Eratorpenaz eta flexioaz gain, hitzak sortzeko beste modu bat: **Hitz elkarketa**

Bi erro elkartzen dira hitz berri bat sortzeko.

Saguzar, burugogor, mutilzahar
gizalege, plaza-gizon, neskalagun

Morfologia

sacacorchos, abrechapas, tocadiscos, hombre-rana, coche-cama

greenhouse, moonlight, download, upload, soy sauce, coast guard, man-made, bottle opener, corkscrew

Flexioa hitz konposatu osoari gehitzen zaio, ez kide bakoitzari.

Morfologia

- **Hitz osaketarako prozedura motak:**

1)Morfologia kateatzailea
2)Morfologia ez-kateatzailea

Morfologia

1) Morfologia kateatzailea

Morfemak bata besteari lotzen zaie.

Morfologia

Prozesu kateatzailerik ohikoena: afijazioa

Aurrizkiak, atzizkiak, artizkiak.

Izen generikoa: hizkiak edo afixuak.

Morfologia

Artizkiak

Tagalo:

tulong *t-um-ulong*
'lagundu' 'lagundu (iragana)'

bili *b-um-ili*
'erosi' 'erosi (iragana)'

Morfologia

Kamhmu (Asiako ekialdea):

see *srnee*
'zulatu' 'zulogailu'

toh *trnoh*
'zizelkatu' 'zizel'

hiip *hrniip*
'koilararekin jan' 'koilara'

hoom *hrnoom*
'lotu' 'zerbait lotzeko gauza bat'

Morfologia

Zirkunfijoak

Alemanez:

ge-kann-t 'jakina'
ge-läute-t 'deitua'
ge-schütte-l 'jipoitua'
ge-zeig-t 'erakutsia'

Morfologia

- Interfijoak:

Oinarriaren eta eratorpeneko atzizki baten artean sartzen diren bokal-kontsonanteak:

cafe-**t**-era, te-**t**-era, pan-**ad**-ero
Txikigarrietako **-ec-**?

Morfologia

- Morfemen arteko hierarkiak hitz barruan

desglobalizazioa
harrijasotzaileak

indescifrabilidad

Morfologia

2) Morfologia ez-kateatzailea

Hiru azpimota:

2a) morfema batek ez duenean forma jakin bat, baizik eta oinarriaren zati bat denean.

Morfologia

Birduplikazioa:

Tagalo:

tawag 'deitu'	*ta-tawag* 'deitu (geroaldia)'
takbo 'lasterka egin'	*ta-takbo* 'lasterka egin (geroaldia)'
trabaho 'lan egin'	*ta-trabaho* 'lan egin (geroaldia)'
sulat 'idatzi'	*su-sulat* 'idatzi (geroaldia)'
basa 'irakurri'	*ba-basa* 'irakurri (geroaldia)'

Adibideak euskeraz?

Morfologia

2b) azpimota: morfemak ez dira kateatzen.

Morfemak segmentoen aldaketen bitartez gauzatzen dira, edo morfemak tartekatu egiten dira.

Morfologia

Ablaut: erroan aldaketa fonologiko bat. Ohikoa hizkuntza germanikoetan. Bokala aldatzen da.

sing-sang-sung
drink-drank-drunk
drive-drove-driven
write-wrote-written
take-took-taken
give-gave-given
do-did-done
bring-brought-brought

Morfologia

Umlaut: bokalen aldaketa plurala sortzeko. Oso ohikoa hizkuntza germanikoetan ere.

Alemanez:

apple-äpfl	*/apfl/-/epfl/*
vogel-vögel	*/fogl/-/føgl/*
bruder-brüder	*/brudr/-/brydr/*

Morfologia

Erroaren kontsonante aldaketak.

Dholuo (hizkuntza nilo-saharakoa):

Singularra	Plurala
kede 'adartxo'	*kete* 'adartxoak'
got 'mendixka'	*gode* 'mendixkak'
luθ 'makila'	*luðe* 'makilak'

Morfologia

Hizkuntza zeltetan, hitz hasierako kontsonanteak aldatzen dira, adibidez generoa adierazteko.

Galesa:

klir	'argia (mask.)'	*glir* 'argia (fem.)'
poeθ	'beroa (mask.)'	*boeθ* 'beroa (fem.)'
tal	'altoa (mask.)'	*dal* 'altoa (fem.)'
glan	'garbia (mask.)'	*lan* 'garbia (fem.)'
bax	'txikia (mask.)'	*vax* 'txikia (fem.)'

Morfologia

Morfemen tartekatzea:
Kontsonanteak eta bokalak tartekatzea. Hizkuntza semitikoetan ohikoak (arabiera, hebraiera, amarikoa).

Arabiera:

Boz aktiboa		Boz pasiboa	
katab-a	'idatzi zuen'	kutib-a	'idatzia izan zen'
kattab-a	'idatzarazi zuen'	kuttib-a	'idatzaratzia izan zen'

Morfologia

katab	'idatzi'
kataba	'idatzi zuen'
kutib	'idatzia izan'
aktub	'idazten egon'
kitaab	'liburu'
kutub	'liburuak'
kaatib	'bulegari'
maktaba	'liburutegi, liburu denda'

Morfologia

2c) Inolako gehiketa segmentalik gabe

2c1) Aldaketa suprasegmentalak (tonua, azentua).

Somaliera:

árday 'ikasle'	*ardáy* 'ikasleak'
díbi 'zezen'	*dibí* 'zezenak'
mádax 'buru'	*madáx* 'buruak'
túug 'lapur'	*tuúg* 'lapurrak'

Morfologia

Ingelesa:

convíct	'kondenatu'	*cónvict*	'kondenatua'
permít	'utzi'	*pérmit*	'baimena'
progréss	'aurrera egin'	*prógress*	'aurrerapena'
rebél	'matxinatu'	*rébel*	'matxino'
recórd	'grabatu'	*récord*	'diska'
addréss	'bidali norbaiti'	*áddress*	'helbidea'

Morfologia

2c2) Konbertsioa

Hitzak kategoria batetik beste batera pasatu aldaketarik gabe.

Ingelesa:

chair	*to chair*
bottle	*to bottle*
vacation	*to vacation*
to guess	*a guess*
to spy	*a spy*
to must	*a must*
to print out	*a printout*

Morfologia

Yoruba

gbona	'beroa izan'	gbigbona	'epeltasun, berotasun'
dara	'ona izan'	didara	'ontasun'
won	'asko kostatu'	wiwon	'garestitasun'
je	'jan'	jije	'jatea (ekintza)'
ran	'josi'	riran	'jostea (ekintza)'
gbe	'hartu'		
mu	'edan'		

Zer prozesu morfologiko agertzen da datuetan eta zer funtzio du? Nola eratortzen dira eskuineko formak?

Morfologia

Hebreera

tarbut	'kultura'	məturbat	'kulturadun'
koxav	'izar'	məkuxav	'izartsu'
pilpel	'piper'	məpupal	'umoretsu'
petam	'behi'	məputam	'lodi'

a. Zer kategoria eta zer esanahi dute eskuineko hitz eratorriek? Nola eratorri dira?
b. Nola eratorriko zenituzke antzeko formak jarraian agertzen diren oinarriekin?

lamed	'ezagutza'	________	'jantzi', 'eskolatu'
tipeʃ	'iruzur egin'	________	'ergel'
kavod	'ohore'	________	'ohoretsu'